

Het 39e van de *Limburgse sermoenen*, de *Boengaert van der geesteleker herten* en Hadewijchs *Brieven*

Vanaf zijn tweede editie van de *Visioenen* in 1924-1925 heeft Jozef Van Mierlo in zijn bespreking van handschriften en fragmenten van Hadewijchs werk erop gewezen dat een omvangrijke passage in het 41e van de door Kern uitgegeven *Limburgse sermoenen* nagenoeg identiek is met Hadewijchs tiende Brief. In voetnoot tekende hij verder aan dat, zoals hij later hoopte aan te tonen, in méér van die sermoenen invloed van Hadewijch blijkt.¹ Voor Van Mierlo was er inderdaad geen twijfel over mogelijk dat Hadewijch de gevende partij was geweest: in de twintiger jaren – en ook decennia later nog – werd authenticiteit als een belangrijke hoedanigheid van een ‘groot’ auteurschap beschouwd, ontlening of hergebruik van teksten als een vorm van ‘diefstal’.² De vraag of Hadewijchs brief dan wel de preek het voorbeeld van de andere is geweest, heeft in de dertiger jaren van de vorige eeuw aanleiding gegeven tot een hevige discussie over en weer tussen Van Mierlo enerzijds, A.C. Bouman en M.H. van der Zeyde anderzijds, een discussie die nog eens gecompliceerd werd door de ontdekking dat de gemeenschappelijke tekst een bewerkende vertaling was van een passage uit een Latijnse Hoogliedcommentaar.³ De kruitdampen van de polemiek zijn min of meer gaan liggen toen Van Mierlo in de inleiding tot zijn editie van de *Brieven* overtuigend afrekende met zowat alle argumenten die tegen de authenticiteit van de tiende Brief waren ingebracht.⁴

Daarmee was – in tegenstelling tot wat Van Mierlo voor vanzelfsprekend hield – nog niet bewezen dat die Brief ook authentiek wás. Dat de tiende Brief én het sermoeen niet beide op een gemeenschappelijk voorbeeld konden teruggaan – theoretisch een mogelijkheid – wuifde Van Mierlo weg met het eenvoudige, maar op zich natuurlijk niet conclusieve argument dat nog andere van de *Limburgse sermoenen* verwantschap met Hadewijch vertonen. Inmiddels was inderdaad duidelijk geworden dat, zoals Van Mierlo in zijn editie van de *Visioenen* al had laten verstaan, de relatie van Hadewijch tot de *Sermoenen* heel wat meer impliceerde dan de éne parallelle passage in het 41e sermoeen. De nieuwe *Brieven*-editie signaleerde in diezelfde preek tevens ‘invloed’ van de zesde Brief, in een zestal andere sermoenen (mogelijke) invloed van de Brieven 1, 6, 12, 18 en 30.⁵ Van Mierlo’s visie op de relatie tussen de twee tekstenverzamelingen is door latere onderzoekers, te beginnen met Stephanus Axters en tot en met Kurt Ruh, zonder verdere discussie bijgetreden. In zijn baanbrekende studie over de *Limburgse sermoenen* heeft Wybren Scheepsma de kwestie als een open vraag weer ter tafel gebracht. Tot nader order kan inderdaad ook in de passages die door Van

1 Van Mierlo 1924-1925, dl. 2, p. 26. Van Mierlo verwijst naar de uitgave Kern (1895), p. 568-570.

2 Van Mierlo 1925, p. 29: ‘... zou men geneigd zijn te denken dat Hadewijch de “dief” is geweest’; Van Mierlo 1947, dl. 2, p. 46: ‘Was Hadewijch de dievegge, ...’.

3 Voor een overzicht van de discussie en de publicaties: Axters 1950, p. 335-340, p. 453.

4 Van Mierlo 1947, dl. 2, p. 26-47.

5 Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 14, 52, 150, 251; dl. 2, p. 52-58.

Mierlo aan het dossier werden toegevoegd ten hoogste sprake zijn van ‘verwantschap’, niet van bewezen invloed. De meestal korte parallellen zijn in hun overeenkomsten soms treffend, evenwel zonder dat gemakkelijk uit te maken is wie aan wie ontleent.⁶ Waar in eenzelfde context twee naar de inhoud identieke of even valabele formuleringen tegenover elkaar staan, is een soort patstelling moeilijk te doorbreken.

In tegenstelling tot de meeste andere gevallen van tekstuele overeenkomst tussen de *Brieven* en de *Limburgse sermoenen*, hebben we in het 39e van de *Sermoenen* niet alleen met vrij omvangrijke parallellen, maar bovendien met een relatie niet tussen twee, maar tussen drie teksten te maken. Het *Sermoen* is immers in alle duidelijkheid schatplichtig aan de *Boengaert van der geesteleker herten*, een vrij korte boomgaardallegorie in briefvorm, die nagenoeg dezelfde gelijkenissen met Hadewijch vertoont als het sermoen, maar die – daar zijn alle eerdere onderzoekers het over eens - niet het voorbeeld van Hadewijch kan geweest zijn. Die *Boengaert van der geesteleker herten* (hierna: *Boengaert*) is ons – afgezien van de bewerkte versie in het sermoen – alleen uit een afschrift in een later handschrift bekend, een veertiende-eeuwse convoluut (Parijs, Bibliothèque Mazarine, 920), waarin ook twee brieven van Hadewijch voorkomen. Voor Van Mierlo, maar ook voor Kurt Ruh nog, kon er geen twijfel over bestaan dat de *Boengaert* aan Hadewijch schatplichtig was.⁷ Echte indicaties daarvoor werden echter niet aangedragen. Met name aan het alternatief dat Hadewijchs eerste Brief én de *Boengaert* op een gemeenschappelijk voorbeeld kunnen teruggaan, is door Van Mierlo en Ruh zonder meer voorbijgegaan. Uit het evidente gegeven dat *Boengaert* en *Limburgs sermoen 39* heel wat dichter bij elkaar staan dan een van beide bij Hadewijch, concludeerde Wybren Scheepsma, in zijn studie over de Limburgse prekenverzameling, dat de - onvermijdelijk *oudere* - brief waarop *Boengaert* en sermoen blijkbaar teruggaan net zo goed ook aan Hadewijchs eerste Brief kan hebben voorafgegaan. De huidige stand van het onderzoek vinden we bij Scheepsma dan ook als volgt samengevat:

Het is *communis opinio* dat Ls. [Limburgs sermoen] 39 en de *Boengaert* op Brief 1 van Hadewijch zijn geïnspireerd, maar het is zeker zo waarschijnlijk dat alle drie de teksten teruggrijpen op de (...) verloren gegane brief waarop de *Boengaert* ons nog de meest heldere blik gunt.⁸

Veel in de relaties tussen de drie teksten is, zoals uit Scheepsma's inschatting al blijkt, nog onduidelijk en onbeslist: er zijn opvallende gelijkenissen aangestipt, maar die zijn verder niet op hun betekenis en implicaties onderzocht. Dat Hadewijch niet uit de *Boengaert van der geesteleker*

---

6 Ik parafraseer Scheepsma 2005, p. 252.

7 Van Mierlo 1947, dl 1, *Tekst en commentaar*, p. 14; Ruh 1993, p. 232.

8 Scheepsma 2005, p. 252.

herten heeft afgeschreven, bewijst op zich inderdaad niet dat het omgekeerde het geval moet zijn. En dat het 39e van de *Sermoenen* een aantal raakpunten met Hadewijchs eerste Brief uit de *Boengaert* heeft overgenomen, sluit niet uit dat er ook rechtstreeks of via een andere weg een verband met Hadewijch kan hebben bestaan. We proberen met het navolgende wat meer zicht op de verhouding tussen de drie teksten te verkrijgen.

1. *De Boengaert en de eerste Brief van Hadewijch: het epistolaire gedeelte van de Boengaert*

De *Boengaert*-brief bespreekt, telkens heel kort, planten, vogels en verdere zetstukken en personages die in een allegorische boomgaard geestelijke abstracta voorstellen, zoals, onder meer: de dames *berouwenesse*, *wroegenesse* en *biechte*, de bron *gemeine karitate* waaruit de beken *ontfaermecheit*, *verduldecheit*, *vredelecheit* en *meltheit* vloeien, de *wachtere* die met *vreesse* waarschuwt tegen allerlei dieren die de ziel in gevaar kunnen brengen. Dodelijk zijn met name— ik grijp meteen naar een saillant en voor de vergelijking met Hadewijch relevant detail - de krokodillen, waar zelfs gewapende ridders op gevaar van hun leven niet te dicht bij moeten komen.

Dats te segghene: hoet u van alre hemeleker vrinscap ende en mint niemene hertelike sonderlinge.⁹

Ik citeer dit laatste met opzet woordelijk, omdat dit slot van de eigenlijke allegorie niet alleen het thema van Hadewijchs 17e Brief voor de geest roept, maar ook aangeeft dat de anonieme brief – ik verschil op dit punt van mening met Kurt Ruh¹⁰ - wel degelijk met mystiek te maken heeft. Dat men zich aan niets of niemand in het bijzonder met liefde moet binden, is een typisch mystieke, of op zijn minst ascetische gedachte: een dergelijke affectie kan de liefde tot God alleen maar in de weg staan.

Op de vraag naar het al dan niet mystieke gehalte van de *Boengaert*-allegorie kom ik later terug. Maar zeker de relatief lange introductie die aan de eigenlijke allegorie voorafgaat, is niet van mystieke aspiratie gespeend. De geadresseerde wordt er met aandrang op het hart gedrukt bovenal God te beminnen (*en gevet niemen el u minne dan Gode*), niet als een *knecht* om loon (*Ghewareghe minne en onderspreket ghenen loen*), maar puur om Zijn goedheid, als een kind zijn vader, als een bruid haar bruidegom, en dit niet koud of lauw, maar *met bernender minnen*. Dat juist hier deze mystieke aspecten aanwezig zijn, is, zou men kunnen inbrengen, niet verwonderlijk. Het is immers in dit in introducerend gedeelte dat de woordelijke overeenkomsten met Hadewijchs eerste Brief voorkomen. Bij nader toezien blijkt dit echter niet zonder meer de finale verklaring aan de hand te doen.

---

⁹ De Bruin 1940, p. 67.

¹⁰ Ruh 1993, p. 232.

We bekijken de raakpunten in hun context. In het onderstaande worden de overeenkomende tekstgedeelten vetjes gezet en van een volgnummer voorzien. Eén zinssnede, waar de ‘ontlening’ onzeker is, staat cursief.

[De *Boengaert*-brief opent met een begroeting ‘met’ drie engelen: de engel die Jacob overwon, de engel die Tobias geleidde, de engel die Maria groette en verder ‘met’ de vaderlijke stem waarmee God zijn bedroefden troost; de geadresseerde wordt daarbij twee maal met *live* toegesproken]

...

Ic mane u hertelike, vrouwe, omme die heilege minne die God es, **Ic mane u alse vrient sinen vrient, Ic mane u (1)** bi alder crachte der drievoldecheit, **dat ghi ontpluuct die ogen van ure herten te besiene Gode heilechlecke, te besiene Gode ende wat God es (2)** ende hoe sere hi u heeft gemint, hoe hertelike, eer ghi wort ende alse ghi waert, **besie hoe vaderlike hi u behoedt heeft (3)** daer ghijt wet ende daer ghijs niet en wet; noch meer besiet **wat God u vergheven heeft (4)**, houter u na ende dankes hem.

Ende en gevet niemen el u minne dan Gode, want hi heeft u gegeven algader te besiene ende algader gegeven; **des danct hem met minne (5)**; ende mintenen niet alse knechte sinen here, dats te segghene niet allene om loene, maer mintene omme sinen goetheit. Ghewareghe minne en onderspreket ghenen loen. *Mintenen alse kint sinen vader, mintene also de bruet haren brudegoem*; ende mintene niet coudeleke

[Hadewijhs eerste Brief opent met de heilwens dat God de geadresseerde moge verlichten met de *claerheit* waarmee hij voor zichzelf *claer* is. De grootste *claerheit* die men op aarde kan hebben, is (ik vat samen) dat men God zelf met zijn *claerheit* laat geworden in waarheid en gerechtigheid.]

Hieromme **bidic u alsoe vrient sinen lieven**

vrient, Ende mane u (1) alse suster haere liever suster, Ende hete u *als moeder haren lieven kinde, Ende ghebiede u van uwen gheminde Alse brudegom ghebiedet siere liever bruyt* : **Dat ghi ontpluuct die oghen uwer herten claerlike ende besiet u in gode heilichleke.**

Leert te besiene wat God es (2): Hoe hi es waerheit alre dinghen ieghenwerdichlike, ende goetheit alre rijcheit vloyeleke, Ende gheheelheit alre doghet gheheeleke omme de welke men singhet .IIJ. Sanctus inden hemel, omme dattie .IIJ. namen in haren enighen wesene alle doechde versamenen van welken ambachte si sijn ute desen .IIJ. wesenen.

Siet hoe vaderlike u God ghehuet hevet (3)

Ende **Wat hi u ghegheven hevet (4)** Ende wat hi u gheloefdt hevet. Besiet hoe hoghe minne es deen vor dander **ende danckes hem met minnen (5)**, Wildi dit besien hoe God dit es ende werken in hem in siere claerheit ghebrukeleke in glorilecheiden ende toenleke in claerheiden alle

noch lauweleke. Eest cout, sone est niet minne.
Eest lau, sone smaket niet. Tote lauwer minnen
spreket God selve ende seget svaerlike: “Dien ic
lau vinde, dien spuic ute minen monde.” Dor
minne biddic u dat ghi Gode mint met bernender
minnen ende maket hem van ure herten enen
edelen boengaert met groenen gaerse daer hi
hem meie.¹¹

[Volgt de allegorie van de boomgaard]

dinc Te verlichtene Ende te demsterne na haren
wesen.

Om dies dit God es, daer omme salmenne sijns
selves laten ghebruken in al sinen werken van
siere clærheit Sicut in celo et in terra Altoes met
woerden ende met werken te segghene: Fiat
voluntas tua.¹²

[In het vervolg van de brief maant Hadewijch
haar ‘lieve kint’ aan zichzelf met deugden en
gherechte werken de wijden aan de ‘grote
geheelheid Gods’, en haar ziel klaar te maken
‘ten groten ghebrukene der al gheweldeghe
minnen ons alte suets Gods’. Die zoetheid van
ghebruken, zo klaagt de schrijfster, heeft God
haar tot haar grote smart al lang niet meer
gegund.]

De inleidende passage is bij Hadewijch functioneel ten opzichte van het voorwerp van haar brief. Die betreft het zich onderwerpen aan Gods wil, in haar mystiek een centraal thema. Zoals wel vaker wordt dit vertolkt met beelden die aan het lumineuze en het visuele ontleend zijn: de ziel *schouwt* als het ware in God, leert daar Zijn *clærheit*, Zijn waarheid, Zijn gerechtigheid kennen, die tevens háár *clærheit*, waarheid, gerechtigheid moeten worden. Wat deze algemene functionaliteit betreft, scoort de *Boengaert* zwakker: de aansporing om God te *besiene* en om te zien wat God is, wordt al dadelijk afgeleid naar het spoor van “wat God voor jou gedaan heeft” en hoe dankbaar je daarvoor moet zijn, hoezeer je hem daarom moet liefhebben, wat dan nog altijd een gedachtesprongetje impliceert naar: “maak voor Hem een heerlijke boomgaard waar Hij met genoeg in kan vertoeven”.

De verschillen bij vergelijking van de overeenkomstige passages zijn op zich niet spectaculair, maar in bepaalde opzichten bij nader inzien toch wel significantief.

(1)

De aanmaning om “God te bezien” is in Hadewijchs brief persoonlijker (*lieve* tot vier maal toe),

---

11 De Bruin 1940, p. 66. Interpunctie hier en daar door mij (JR) aangevuld.

12 Van Mierlo 1947, dl 1, *Tekst en commentaar*, p. 16-17. Spelling van u en v en interpunctie hier en daar door mij (JR) aangepast.

breedvoeriger en nadrukkelijker, op het pathetische af. Ze is weliswaar geheel in toon met het hoge retorisch niveau van de brief, met name van de aanhef, waar niet alleen de zinsbouw, maar ook de obsessieve herhaling van *claere*, *clærheit* e.d. en verdere woord- en klankfiguren getuigen van een – zelfs voor Hadewijch – uitzonderlijke stilistische aandacht. Deze retorische aankleding vloeit, zo lijkt me de plausibele uitleg, voort uit het belang en het verheven gehalte dat het thema in de ogen van de schrijfster had. De geïmpliceerde bestemming is een geliefde bekende van haar, die de taal van de verhevenste spiritualiteit begrijpt. De brief over de *Boengaert* maakt daartegenover veeleer de indruk van een eerste, voorzichtig contact, waarin via de allegorische weg de voorbereidende, ‘ethische’ fase van de mystieke opgang wordt aangekaart. De initiële aanmaning is dan ook navenant neutraler en afstandelijker.

(2)

Een opvallend taalkundig verschil in de *Boengaert* is het bezitsaanduidend *van* in *die ogen van ure herten*. Hadewijchs omschrijving met een genitief is vanzelfsprekend oorspronkelijker. Het kenmerk komt verder in de *Boengaert* nog twee maal terug, telkens in de uitdrukking *boengaert van der/deser geesteleker herten*.¹³ De tekst zoals die in het 39ste sermoeen is overgeleverd heeft deze omschrijvingen echter niet, wel: *desen boegart/bogarde* zonder meer. De *van*-bepalingen zijn dus latere toevoegingen, door een kopiist-bewerker die op die plaatsen aan de spirituele betekenis van de allegorie heeft willen herinneren. De *Boengaert*-brief is bewaard in een weliswaar nog vrij oud, maar kennelijk reeds erg corrupt afschrift,¹⁴ dat ook elders het stilistische niveau en het spirituele gehalte van de oorspronkelijke *Boengaert* heeft bedorven ten gunste van vlakke explicitering en moralisering. Ik kom hier later op terug.

Eigenaardig is anderzijds Hadewijchs *besiet u in gode heilichleke*, waar *te besiene Gode heilechlecke*, zoals in de anonieme brief, in de gegeven contexten voldoende, of zelfs logischer lijkt. Het werkwoord *besien* kan weliswaar ‘wederkerig’ gebruikt worden in de betekenis ‘zien’, ‘kijken’, zonder dat dit m.a.w. echte reflexiviteit impliceert, maar wat het *Middelnederlandsch woordenboek* (onder *BESIEN*) daarover aangeeft, lijkt hier nauwelijks van toepassing. Ondenkbaar is die lezing echter niet: “dat je in God kijkt, in God schouwt”.¹⁵ Maar even goed mogelijk of zelfs aannemelijker misschien is dat in Hadewijchs brief bedoeld wordt: ‘dat je jezelf beschouwt in God’, eventueel: ‘jezelf onderzoekt, beoordeelt in het licht, in de klaarheid die God is’.¹⁶ Allebei mooie,

---

13 De Bruin 1940, p. 66-67, bij het begin van de vierde en de vijfde alinea.

14 In een deel van het convoluut Parijs, Bibliothèque Mazarine 920, dat gedateerd wordt in het tweede kwart van de 14e eeuw

15 Vgl. Reynaert 1991, p. 6.

16 Van Bladel & Spaapen, p. 51: ‘en uzelf in God beziet, heiliglijk’; Hart 1980, p. 47: ‘contemplate yourself in God as holiness demands’. Het woord *heilichleke* is zowel grammaticaal als naar de betekenis moeilijk in de zin te plaatsen: ‘bezie uzelf in God als zijnde heilig’?

voor Hadewijch plausibele gedachten, maar *niet* het thema van wat onmiddellijk daarop volgt. Dat is: 'Leer te zien *wat God es*', zoals in de *Boengaert*.

(3), (4) en (5)

De aanbeveling aan de geadresseerde om te overwegen hoezeer God haar bemind heeft en wat Hij alles voor haar gedaan heeft, om daaruit te concluderen dat ze Hem dankbaarheid en liefde verschuldigd is, vormt in de *Boengaert* een logische schakel naar de eigenlijke thematiek van de tekst: "maak uit liefde voor Hem een boomgaard van deugden". In Hadewijchs brief valt deze sequentie alles wel beschouwd buiten de logica van het betoog. Wat volgt, *Wildi dit besien hoe God dit es* (dat overigens ook syntactisch niet goed aansluit bij wat voorafgaat), verwijst in formulering en thematiek naar de alinea *Leert te besiene wat God es: Hoe hi es waerheit* etc. De inhoud zelf van de passage is bovendien niet onproblematisch. Volgens Van Mierlo verwijst de hoge Minne *deen vor dander* naar de onderlinge Liefde van de Drieëenheid, die 'verondersteld wordt' door de voorafgaande zin, waar drie goddelijke aspecten worden genoemd in de uitdrukkingen (*vaderlijke ghehuet, ghegheven* en *gheloeft* (= 'beloofd')). Hoe Van Mierlo zich de verdeling van de Drievuldigheid over deze aspecten heeft voorgesteld, is niet zonder meer duidelijk.¹⁷ De 'veronderstelling' van de Drievuldigheid is hier hoe dan ook niet zo voor de hand liggend, dat de lezer in de volgende zin *deen vor dander* in trinitarische zin kon begrijpen – al zeker niet de lezers van de Hadewijch-handschriften A en B, waar het derde lid van de opsomming (*Ende wat hi u gheloeft hevet*) ontbrak.¹⁸

Indien de schrijver van de anonieme brief over de boomgaard zich voor deze passage door Hadewijchs brief heeft laten inspireren, dan heeft hij daar op zijn minst enkele zeer voor de hand

---

17 De door de redactie van *Ons Geestelijk Erf* aangestelde leescommissie geeft, scherpzinnig en mogelijk verhelderend, het volgende ter overweging, waarvoor mijn oprechte dank. Afgezien van de Vader, die in *vaderlike* 'genoemd' wordt, zou men *ghegheven* via Joh. 3:16 (*ut filium suum unigenitum daret*) en Rom. 8:32 (*pro nobis omnibus tradidit illum* [=Filium]: *quomodo non etiam cum illo omnia nobis donavit?*) op de Zoon kunnen toepassen. En zo is in Luc. 24:49, Hand. 1:4 en Hand. 2:33 sprake van *promissum Patris mei, promissionem Patris, promissione Spiritus sancti accepta a patre*, telkens uitdrukkelijk of impliciet verwijzend naar de H. Geest. De trinitarische interpretatie via deze bijbelplaatsen, hoe scherpzinnig en interessant ook, overtuigt mij nog niet. Allereerst omdat de plaatsen over de H. Geest betrekking hebben op een welbepaalde evangelisch-historische situatie die voor de geadresseerde niet geldt. Verder is hoe dan ook, zelfs met de aangehaalde bijbelse achtergrond(en) - in tegenstelling tot veel andere trinitarische plaatsen bij Hadewijch waar de Personen in augustiniaanse zin worden geïdentificeerd met zelfstandige aspecten van de godheid - nog steeds slechts God, of ten hoogste de Vader, aanwezig met *wat* hij 'gegeven' en 'beloofd' heeft. Er zijn, ook in de bijbel, wel méér 'zaken' (immers: *wat*, niet *wie*, *hi u ghegheven/gheloeft hevet*) die God de mens gegeven heeft (de schepping, het leven, het geloof, het heil) en beloofd heeft (de beloning in de hemel), of zelfs gegeven en beloofd heeft (2 Petr. 1:3-4). Bij nader inzien kan zelfs de vermeende toespeling op de Vader in vraag worden gesteld: het 'behoeden' is niet een werking die Hadewijch (of zelfs andere spirituele auteurs) specifiek met de Vader in verband plegen te brengen; de vader-zoon relatie in algemene zin was trouwens mogelijk (zie hierboven) door Hadewijchs inspiratiebron aangereikt. Voor de zéér goede verstaander was de trinitarische allusie op grond van de eerder genoemde bijbelplaatsen mogelijk evident. Op zijn minst even plausibel lijkt me dat hier uitsluitend God zonder meer begrepen (en door Hadewijch bedoeld) werd, en dat het navolgende *minne ... deen vor dander* betrekking heeft op *Zijn* liefde voor *u*, de geadresseerde, degene aan wie Hij zoveel gegeven en beloofd heeft, en die hem daarvoor met wederliefde behoort te danken. Niet elke syntaktische drieslag in Hadewijchs schriftuur moet persé tot trinitarische interpretaties aanleiding geven.

18 In A "in de rand bijgevoegd door een veel latere hand": Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 14-15 en 17, r. 34-35.

liggende, om zo te zeggen onmisbare zaken aan toegevoegd. Opmerkelijk is toch dat Hadewijch in tegenstelling tot de *Boengaert* Gods liefde voor de mens als ‘argument om Hem te beminnen’ niet zou vermelden.¹⁹ Dat de *Boengaert* met dit aspect net begint, is helemaal in overeenstemming met Bernardus van Clairvaux’ aanpak in *De diligendo Deo*, waar in het eerste kapittel meteen gesteld wordt: *si Dei meritum quaeritur, cum ipsum diligendi causa quaeritur, illud est principium: quia ipse prior dilexit nos.*²⁰

Bernardus’ *prior* kán tot de omschrijving *eer ghi wort* in de *Boengaert* aanleiding hebben gegeven. Maar waarschijnlijker is dat hier een andere textuele interferentie aan het werk is. Dat God ‘ons bemind heeft nog voordat we bestonden’, is met zoveel woorden te lezen in het *Diadema monachorum* van Smaragdus (abt van de benedictijnen van Saint-Mihiel op de Maas, iets ten zuiden van Verdun, in de eerste decennia van de 9e eeuw). Smaragdus’ *Diadema monachorum* werd tot laat in de Middeleeuwen gekopieerd: ten minste 20 van de 156 bekende manuscripten behoren nog tot de vijftiende eeuw.²¹ Excerpten uit zijn werk zijn bijvoorbeeld bij ons nog te vinden in Dirc van Herxens *Collatieboeken*.²² We treffen in dit *Diadema monachorum* de volgende passage aan, die méér raakpunten met de Boomgaard-brief vertoont dan alleen de uitdrukking *prius quam essemus*.

Sic enim Joannes ille, qui super illum dilectionis fontem in coena recubuit, in epistola sua ait : *Fratres, diligamus Dominum, quoniam ille prior dilexit nos (I Joan. iv)*. Neque enim poterat Dominum fragilitas humana diligere, nisi ille primum naturam diligeret nostram. Dilexit etiam nos prius quam essemus, et ideo ut essemus creavit, vivificavit, nutrit, custodivit, et ad lavacrum regenerationis perduxit, renovavit, gubernavit, et ad intelligibilem aetatem perduxit. Haec enim omnia nobis misericorditer, et per nimiram dilectionem perfecit. Aperiamus ergo oculos cordis nostri, dilectissimi fratres, et in tantum nos a Jesu Christo Domino nostro cognoscamus esse dilectos, ut pro nobis ejus sanguinem fusum non dubitemus. Suspendamus corda nostra ad dilectionem Creatoris nostri, et non ad modicum aut ex aliquo: *Sed ex toto corde, tota anima, et tota virtute diligamus eum (Deut. vi; Matth. xxii; Luc. x)*, et nullius rei dilectionem praeponamus dilectioni Domini nostri Jesu Christi. Ipse enim ait: *Qui diligit patrem aut matrem plusquam me, non est me dignus (Matth. x)*. Vere enim si Deum toto corde diligamus,

---

19 Tenzij men afstapt van Van Mierlo’s trinitarische interpretatie van *hoe hoghe minne es deen vor dander*, waar, zoals hierboven betoogd, wel iets voor te zeggen valt. Wat men kan begrijpen, is ook dan weliswaar niet zonder meer in de tekst gegeven: ‘hoe hoog de liefde van de ene (God) is voor de andere (de mens).

20 Een aanhaling overigens uit de Eerste Brief van Johannes: 1 Joh. 4: 19. *De diligendo Deo*, 1.1 (PL 182, 975; Callerot e.a. 1993, p. 62).

21 <http://sources.nli.ie> . Search: Diadema monachorum.

22 Van Beek 2009, p. 127.

dilectioni ejus nec parentum, nec amicorum, nec filiorum dilectionem praeferre debemus.

Ik vertaal wat voor onze *Boengaert* van belang is: ‘Zo heeft Johannes, die tijdens het Laatste Avondmaal op [Jezus’ borst,] die bron van Liefde mocht rusten, in zijn brief gezegd: laten we de Heer beminnen, *want hij heeft ons het eerst liefgehad*. ... Hij beminde ons nog voor we bestonden, en juist opdat we zouden bestaan, schiep hij ons, maakte hij ons levend, voedde en bewaarde/behoedde hij ons, en bracht ons naar het waterbad van de wedergeboorte, vernieuwde hij ons, leidde ons en bracht ons tot verstandelijke volwassenheid. Dit alles deed hij voor ons uit barmhartigheid en vanuit zijn overvloed aan liefde. Laten we dus de ogen van ons hart openen en inzien dat we door Christus zozeer bemind zijn, dat we er niet aan twijfelen dat zijn bloed voor ons werd vergoten. Laten we onze harten wijden aan de liefde van onze Schepper, maar niet met mate of zo maar: beminnen wij hem *met geheel ons hart, met geheel onze ziel, met al onze kracht*, en laten we geen andere liefde verkiezen boven die van onze Heer Jezus Christus. Hij zelf immers zegt: *Wie zijn vader of moeder meer bemint dan mij, is mij niet waardig*. In waarheid, indien we God met geheel ons hart moeten beminnen, dan mogen we onze liefde voor ouders, vrienden of kinderen niet de voorrang geven boven de liefde tot God.

God beminde ons nog voor we bestonden (vgl. *Boengaert: Eer ghi wort*), Hij voedde, bewaarde, vernieuwde, leidde ons (vgl. *behoedt heeft*), laten we de ogen van onze harten openen en inzien hoezeer we door Christus bemind zijn (*dat ghi ontpluuct die ogen van ure herten te besiene Gode ... ende hoe sere hi u heeft gemint*), Christus die voor ons zijn bloed heeft vergoten (*wat u God vergeven heeft*), we moeten God dan ook niet met mate beminnen (*niet coudeleke noch lauweleke*), onze liefde voor God moet desnoods ten koste gaan van elke andere genegenheid (*Ende en gevet niemen el u minne dan Gode*), zoals liefde voor ouders, vrienden of kinderen (*Mintenen als kint sinen vader, mintene also de bruet haren brudegoem*).

Deze laatste vergelijkingen in de *Boengaert* komen strikt genomen eerder op een negatie neer van wat Smaragdus schrijft (bemin hem “zoals”, niet “meer dan”); ook ontbreekt in de *Boengaert* een equivalent voor Smaragdus’ ‘vrienden’, terwijl *Diadema monachorum* dan weer geen ‘voorbeeld’ heeft voor *bruet* in de *Boengaert*.²³ Maar voor de rest is de overeenkomst tussen de twee teksten te frappant om dit verband bij het onderzoek van de relatie van de *Boengaert* met Hadewijch en met de *Limburgse sermoenen* te ignoreren. Veel van wat tot nog toe in de *Boengaert* als ‘invloed van Hadewijch’ werd opgevat, treffen we in Smaragdus’ *Diadema* al aan. Ten minste drie ‘details’ uit

---

23 Ik kom hier verder op terug.

Smaragdus' tekst vinden we bovendien niet bij Hadewijch, maar wél in de *Boengaert*: laten we God beminnen, want Hij beminde ons als eerste, zelfs *prius quam essemus*; hij heeft ons met zijn Kruisdood vrijgekocht en met het sacrament van het doopsel²⁴ gereinigd (*wat u God vergeven heeft*); en: onze *minne* voor God moet voor en boven alle andere liefde uitgaan.²⁵ Indien de *Boengaert* van Hadewijch afhankelijk is, dan is de Eerste Brief alvast niet zijn enige bron geweest: Smaragdus' *Diadema*, een uittreksel of een bewerking daaruit moet de auteur bekend zijn geweest.

Maar het literaire 'rugzakje' van deze schrijver bevatte meer dan dit ene excerpt. De verwijzing naar de liefde van knechten voor hun heer in contrast met de liefde van kinderen voor hun vader herinnert immers sterk aan de hoofdstukken in Bernardus' *De diligendo Deo*, waarin een onderscheid gemaakt wordt tussen hoe slaven, huurlingen en zonen zich tot hun heer verhouden: de slaaf looft zijn heer omdat hij hem vreest, de huurling dient hem voor zijn loon, alleen de zoon bemint de vader voor wat hij is, *quia simpliciter bonus est*.²⁶ Wat de *Boengaert* hieruit onthoudt, komt voor een deel, maar niet exact overeen met Hadewijchs verwijzing naar diezelfde passage in het elfde van haar *Liederen*. Terwijl Hadewijch bij *knechten* blijkbaar denkt aan 'slaven' (*Want der knechten wet es vaer; mer minne es wet der sonen*)²⁷, komen de *knechten* in de *Boengaert* overeen met Bernardus' *mercenarii*:

mintenen niet alse knechte sinen here, dats te segghene niet allene om loene, maer mintene omme sine goetheit. Ghewareghe minne en onderspreket ghenen loen. Mintenen alse kint sinen vader, mintene also de bruet haren brudegoem (...)

De ingevoegde zin '*Ghewareghe minne en onderspreket ghenen loen*' is letterlijk uit het zevende kapittel van *De diligendo Deo* vertaald (*Verus amor praemium non requirit*).²⁸ En ook de toevoeging met de verwijzing naar de liefde van de bruid voor haar bruidegom is vanuit Bernardus' sermoenen, of desnoods vanuit de twaalfde- of dertiende-eeuwse Hooglied-commentaar in het algemeen, gemakkelijk te begrijpen.

Een tweede tekst waar de twee vergelijkingen direct op elkaar zouden volgen, is mij in de contemporaine spirituele literatuur echter alleen bekend uit een passage in het *Liber specialis gratiae* van Mechthild van Hackeborn, waar Mechthild voor een andere zuster aan het bidden is en vraagt wat God het meest van die medezuster verlangt. Het antwoord is, in het kort, dat ze zich tegenover Hem zou gedragen als een kind dat zijn vader teer bemint, als een bruid die louter uit

---

24 Zo begrijp ik althans Smaragdus' *lavacrum regenerationis*. Ook in Bernardus' *De diligendo Deo* wordt Christus verlossingswerk werk genoemd als een van de redenen om God dankbaar te zijn en lief te hebben, zie b.v. *De diligendo Deo* 14 (kap. 5), PL 182, 982; Callerot e.a. 1993, p. 94.

25 Deze twee voorstellingen zijn voor Hadewijch natuurlijk niet vreemd, integendeel (heel) voor de hand liggend. Waar het hier om gaat, is dat ze in de eerste Brief niet uitgeschreven staan en dus ook niet daar door de auteur van de *Boengaert* kunnen zijn aangetroffen.

26 *De diligendo Deo*, 34-38 (kap. 12-13), PL 182, 995-998; Callerot e.a. 1993, p. 146-158.

27 Lied 11, 19-20: Fraeters & Willaert, 2009, p. 122.

28 *De diligendo Deo* 17 (kap. VII), PL 182, 984; Callerot e.a. 1993, p. 104. Ook deze gedachte is Hadewijch natuurlijk niet vreemd. Voozover ik zie wordt ze door haar niet zo letterlijk naar Bernardus geciteerd.

liefde werd uitverkoren, en als een vriend die zich om zijn vriend bekommert als ging het over hemzelf. De passage bevat daarnaast nog andere trekjes die aan de *Boengaert* en aan Hadewijchs brief doen denken. Het ‘kind’ van de eerste vergelijking zal vooral *dankbaar* zijn voor alles wat zijn vader hem *geeft*; de ‘bruid’ moet zich onder meer herinneren hoe God haar van begin af aan heeft *uitverkoren*, *nog voor de wereld bestond*, tegen welke hoge prijs Hij haar *vrijgekocht* heeft en tot zijn liefde en intimiteit *geroepen* heeft (*vocavi*).²⁹

Maar vooral opvallend, en intrigerend, is dat ook de derde vergelijking uit Mechthilds ‘visioen’ zowel bij Hadewijch (Br. 1, 18) als in de *Boengaert* (r. 9) opduikt, weliswaar niet in de voorstelling van hoe men God moet beminnen, maar in de formulering van de ‘spreekakt’ zelf van de auteurs. Bij Hadewijch bestaat de retorische intensivering van de aanmaning tot de geadresseerde uit alle drie de vergelijkingen van het *Liber specialis gratiae* (met toevoeging nog van de vierde vergelijking *alse suster* ...), maar dan wel ‘gefeminiseerd’ (moeder in plaats van vader) en in een omgekeerde ‘hiërarchie’: ‘zoals een moeder haar kind beveelt’ en ‘zoals een bruidegom zijn bruid gebiedt’. Mechthilds ‘openbaringen’ zijn ten vroegste in 1291 in het Latijn opgetekend en in deze vorm aanvankelijk slechts spaarzaam verspreid; pas vanaf de vijftiende eeuw bereikt de verbreiding, vooral met en via de Middelnederlandse vertaling, enige omvang.³⁰ Receptie van deze tekst in Brabant in de vroege veertiende eeuw, m.a.w. zelfs bij een hypothetisch laat gedateerde Hadewijch, mag wel worden uitgesloten. Maar Mechthilds tekst laat dus wel vermoeden dat de combinatie van de drie vergelijkingen in de sfeer van de mystieke liefde in de dertiende eeuw hier en daar in de lucht zat. Onrechtstreeks wordt dit nog bevestigd door een anonieme veertiende-eeuwse preek uit de verzameling *Sermones parati*, waar het thema *Diliges dominum Deum tuum* tot de volgende *dispositio* aanleiding heeft gegeven:

Diligere debemus Deum quattuor modis: Sicut vivens vitam, sicut amicus amicum, sicut

---

29 Hadewijch heeft het over dankbaarheid voor wat God gegeven en beloofd heeft en voor zijn Minne; de *Boengaert* over dankbaarheid voor *hoe sere hi u heeft ghemint, hoe hertelike eer ghi wort ende alse ghi waert*, dankbaarheid ook voor wat Hij u vergeven heeft en over ‘niemand anders beminnen dan God’, die immers *algader gegeven* heeft; de *Limburgse sermoenen*-versie van de *Boengaert* spreekt van dankbaarheid voor *wie hi u gemint heeft, eer gi wart ende sent dat gi wart*, dankbaarheid voor wat God vergeven heeft en voor wat hij u beloofd heeft. Ik geef hier de tekst van *Liber specialis gratiae* naar de editie in Bromberg 1965, p. 306-307: ‘*Ipsa, inquit, se habeat ad me sicut puer qui tenere patrem suum diligit, et semper ad ipsum ut aliquid sibi det recurrit. Sic et illa semper ad gratiam meam anhelet, et omnia que sibi dederit, numquam parva reputet, sed ex amore cum magna gratitudine suscipiens, pro singulis gratias agit. Secundo habeat se sicut sponsa, que nec pro divitiis, aut pulchritudine, aut nobilitate, sed ex amore solo eligitur et adamatur, et ad regnum decoris promovetur. Hec sponsa fidelior et amplius amans iure invenitur; et si quid propter ipsum sustinere oportuerit, maiori paciencia supportabit. Sic et illa semper in gratitudine memoretur, quam gratuito eam elegi ante mundi constitutionem, quam caro precio mei sanguinis eam redemi, insuper ad specialem amorem et familiaritatem meam vocavi. Tercio sicut amicus ad amicum, qui omnia que amici sui sunt ad se pertinere putat. Sic et ipsa in omnibus Dei gloriam querat, et in quantum potest promoveat et et que contra Deum sunt, equo animo nullo modo fieri paciatur.*’

30 Ruh 1993, p. 303: ‘Der “*Liber specialis gratiae*” wurde, wenn auch noch nicht in seinem ersten Jahrhundert, zu einem der erfolgreichsten Bücher der abendländischen Mystik’. Uitvoerig over de receptie verder: Bromberg 1965, p. 105-174.

filius patrem et sicut sponsa sponsum.³¹

Er is immers ook hier geen aanleiding om invloed van het *Liber specialis gratiae* te vermoeden. Mogelijk heeft Hadewijch zich voor haar viervoudige vergelijking door een bestaand schema laten inspireren. Het lijkt op het eerste gezicht plausibel dat de *Boengaert* de bezwering *alse vrient sinen vrient* - vanuit pragmatische overwegingen (zie hierboven) reducerend - uit Hadewijch heeft overgenomen. Dat Hadewijch de enkelvoudige vergelijking uit de *Boengaert* zou hebben geamplificeerd om uiteindelijk bij een bestaand schema uit te komen, lijkt immers minder waarschijnlijk. Voorzichtigheid blijft hier echter geboden: de premisse voor de verwijzing naar aardse vriendschap is immers in Smaragdus' *Diadema*, een mogelijk gemeenschappelijke bron, wél aanwezig. De vergelijkingen met 'moeder en kind' en 'bruid en bruidegom' in de eerste Brief liggen hoe dan ook, in tegenstelling tot wat Van Mierlo in zijn inleiding tot de Brief suggereert,³² wel niet aan de oorsprong van de analoge uitdrukkingen in de *Boengaert*: 'als een kind zijn vader' sluit immers naadloos aan bij wat de *Boengaert* uit Bernardus over loon en 'knechten' net heeft aangehaald, terwijl bij Hadewijch de hiërarchische 'richting' van de vergelijking, zoals we al opmerkten, omgekeerd is en de voorstelling 'gefeminiseerd': het is niet plausibel dat de *Boengaert* deze aspecten als het ware nog eens zou hebben omgedraaid om bij de contextueel correcte formulering uit te komen.³³

Ook in wat volgt, blijft de *Boengaert* op zijn eigen manier netjes binnen de lijnen kleuren van wat hem door de spirituele literatuur werd aangereikt. De liefde tot God moet niet alleen puur en belangeloos zijn, ze moet niet koud of lauw zijn, want koud is het géén Minne, en wat de 'lauwen' betreft:

Tote lauwer minnen spreket God selve ende seget svaerlike: 'Dien ic lau vinde, dien spuic ute minen monde'. Dor minne biddic u dat ghi Gode mint met bernender minnen (...)

Ook Hadewijch heeft een afkeer van *herten die sijn cout*,³⁴ ook haar minne is er een van brandende *begherte*, brandende *wille*, *nied*, *caritate* ...³⁵ Maar opnieuw moeten we dus vaststellen dat het de

---

31 *Sermones parati: de tempore et de scantis*, Pierre Regnault [Parijs 1512], *Sermo 133*, fol. P1r^oa. Gebruikt exemplaar: Brussel, KB, L.P. 8396A, afkomstig (zoals blijkt uit de band) uit het klooster Nazareth, Brussel. De *Sermones parati* worden door J.B. Schneyer gedateerd in de veertiende eeuw en toegeschreven aan een anonymus; van de 24 handschriften die Schneyer vermeldt voor het gedeelte waar de preek *Diliges dominum Deum tuum* deel van uitmaakt, bevinden er zich slechts drie niet in Duitstalig gebied, wat een (zeer) vage aanduiding geeft over de vermoedelijke plaats van ontstaan: Schneyer z.j., p. 523-537. De gelokaliseerde vroegdrukken zijn uit Keulen, Straatsburg en Nurnberg: Hain 1831, p. 29-32.

32 Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 14.

33 Een merkwaardige complicatie doet zich hierbij echter voor. Van de *Boengaert*-versie die dienst doet als inleidend gedeelte in het 39e van de *Limburgse sermoenen* wordt met goede reden aangenomen dat die verder van het origineel van de *Boengaert* af staat dan het ons uit Mazarine 920 bekende afschrift (Scheepsma 2005, p. 127-129). Welnu deze *Limburgse sermoenen*-versie gaat in de hier besproken vergelijking met Hadewijch mee: *Minten als die muder har kint*. Ik zie voor deze eigenaardigheid geen voor de hand liggende verklaring.

34 Hadewijch, Lied 31, 44 (Fraeters & Willaert 2009, p. 246); vgl. ook Lied 10, 100 (Fraeters en Willaert 2009, p. 120. Bij Van Mierlo: Lied 11)

35 Christus zelf (*hoe hi berrende in karitaten*) is, zoals zo vaak, het toonbeeld (Brief 15, 17). Vgl. verder Reynaert 1981, p. 118-121.

Boengaert is die zijn metaforiek intertekstueel onderbouwt. De verwijzing naar Apoc. 3:16 (*sed quia tepidus es, et nec frigidus, nec calidus, incipiam te evomere ex ore meo*) treffen we bij Hadewijch, voorzover ik zie, nergens aan. Wel wordt het bijbelcitaat in de *Boengaert* geïntroduceerd op de wijze waarop ook Hadewijch meestal naar de Schrift verwijst. In de bijbel *spreket God selve* lezen we in de *Boengaert*; analoog bij Hadewijch: *alsoe God selve gebiedet* (Br. 12, 165), *die hi selve gheboet* (Br. 13, 79), *dat seghet hi selve* (Br. 15, 17), *alse hi selve seide* (Br. 16, 38). Opvallend is verder, voor wie met de tekst van Hadewijchs *Brieven* vertrouwd is, het adverbium *svaerlike* in deze context. Voorzover ik heb kunnen nagaan, is de overdrachtelijke toepassing van *swaer* en *swaerlike* op goddelijke uitspraken in de Schrift zeldzaam; mij is alleen een parallel uit Hadewijch bekend: *dat swaerste dat ic weet inder screftueren* (Br. 12, 151).³⁶

Ook de begroeting in de aanhef van de *Boengaert* vertoont bij nader inzien deze eigenaardigheid dat wat er aanvankelijk als ‘typisch Hadewijch’ uitziet – de verwijzing naar de engel die Jacob overwon³⁷ – deel uitmaakt van een eigen context waarmee de *Boengaert* veeleer zijn eigen weg gaat in het aanwenden van wat in zijn intellectuele omgeving voorhanden was. De auteur groet de geadresseerde niet alleen *metten ingel die Jacob verwan*, maar ook *metten ingel die Tobias gheleide* en *metten ingel Gabriel daer Maria mede gegroete was*.³⁸ De laatste twee engelen duiken bij Hadewijch nergens op. De *Boengaert* knoopt ook hier naar alle waarschijnlijkheid bij een bestaand schema aan, een commentaar, een concordantie of een repertorium op de bijbel waarin de drie engelen via hun begroetingen of zegeningen met elkaar in verband werden gebracht. Zo schrijft Thomas Cisterciensis in zijn Hooglied-commentaar over ‘drie goddelijke begroetingen’ in de Heilige Schrift: de eerste was die van de engel Raphaël tot Tobias, de tweede van de engel Gabriël tot Maria, de derde van Christus zelf, tot de vrouwen die onderweg waren om de blijde boodschap van zijn verrijzenis aan de discipelen over te brengen. In dezelfde alinea van de commentaar wordt tevens herinnerd aan Ps. 43:5: *Qui mandas salutem Jacob*.³⁹ De drie engelen in de begroeting waarmee de *Boengaert* opent, zijn hoe dan ook niet uit de éne allegorisering van Jacob in Hadewijchs 12e brief te verklaren. De *Boengaert* heeft ook hier zijn eigen referentiekader, en tevens zijn eigen retoriek: de zich in gradueel opgaande begroetingen ontvouwende aanhef is - voorzover ik zie - ook in stilistisch opzicht weinig aan Hadewijchs briefopeningen verschuldigd.

---

36 Informatie uit Verwijs & Verdam 1885 e.v. (SWAER en SWAERLIKE), aangevuld met zoekopdrachten op de Cd-rom Middelnederlands. De betekenis ‘gewichtig’ (‘op gewichtige wijze’) is, zo kan men in het Woordenboek vaststellen, op zich al weinig gebruikelijk.

37 Br. 12, 174 e.v.; vgl. Reynaert 1981, p. 127, 373-374.

38 De Bruin 1940, p. 66.

39 Thomas Cisterciensis, *Commentaria in Canticum canticorum*, PL 206, 143. Voor alle duidelijkheid: Ps. 43:5 heeft met Jacobs strijd met de engel geen rechtstreeks verband.

2. De Boengaert en Hadewijch: de allegorie en het slot van de anonieme brief

De vergelijking van Hadewijchs Eerste Brief met het eerste deel van de *Boengaert* levert, zo blijkt, nauwelijks argumenten op voor de prioriteit van Hadewijch. Tot hier vormt de *Boengaert* een consistent op zichzelf bestaanbaar, van een stevige kennis van bijbel en literatuur getuigend betoog, dat tussen de Brieven van de Brabantse mystica niet zou misstaan. Hoge mystieke toppen worden weliswaar niet gescheerd, maar dat is ook bij Hadewijch niet aanhoudend het geval.

Het allegorische gedeelte van de *Boengaert* laat zich moeilijker met Hadewijch verenigen. Hadewijchs *Eerste Visioen* is weliswaar eveneens een boomgaardallegorie, maar dan wel in een heel wat levendiger voorstelling, daar de presentatie van de bomen en hun betekenis de vorm aanneemt van een wandeling aan de zijde van een engel, die de betekenis voor de mystica van planten, takken en bladeren toelicht. In vergelijking daarmee is de allegorie in de *Boengaert* een veeleer ontmoedigende opsomming van wat de ziel in haar boomgaard aan inspanningen en gevaren te wachten staat. Vooral de betekenis en de strekking echter van de opgevoerde abstracta laten zich maar moeilijk met Hadewijch in verband brengen. Basale ethisch-religieuze begrippen als *kuscheit*, *penitentie*, *berouwenesse*, *wroegenesse*, *biechte* komen in Hadewijchs teksten ternauwernood voor, zeker in de betekenissen die er in de *Boengaert* aan worden toegekend. Maar om daaruit te concluderen dat de *Boengaert* met mystiek niets te maken heeft, zoals Kurt Ruh deed, gaat wel heel kort door de bocht. Verdere allegorische figuren als (vooral) *minne* (op diverse niveaus), ootmoedigheid, overwinnen van aardse zaken, *vrese*, *gherechteheit* staan ook bij Hadewijch vaak centraal in de reflectie en wel op een typische wijze waar de *Boengaert* bij aansluit. Wat *Gherechteheit* laat horen, ligt niet in de lijn van ‘rechtvaardigheid’ zonder meer, maar heeft vooral betrekking op datgene waa men binnen het spirituele leven, in de ‘boomgaard van het hart’, God of de Minne tekort mee kan doen, bijvoorbeeld door in de val te trappen van de hoogmoed die Gods begenadiging teweeg kan brengen (*hoet u vanden subtile hoverden die men hebben mach van gracen*)⁴⁰ of door zich ‘afzonderlijk’ of ‘in het bijzonder’ in vriendschap of liefde aan mensen te binden.⁴¹

In vergelijking met de overwegend ethische, het primaire deugdleven betreffende allegorie, gaat het slot van de *Boengaert* resoluut weer de spirituele toer op. God zal de ziel die zich ‘staande houdt in haar heilige schone zeden’ deelachtig maken aan zijn hemelse *wijsheit* en *soetheit* en aan de *hemelsche wondere*, die besloten zijn in sine heimelecheit *iegen alle die dusgedane niet en sijn*.⁴² De uitdrukking *hemelsche wondere* duikt in Middelnederlandse teksten verder alleen in de derde

---

40 Vgl. bv. over de gevaren van het euforisch beleven van genadegaven: Hadewijch, Brief 10, 54-92, mogelijk ook Br. 25, 24-25.

41 *Dats te segghene: hoet u van alre hemeleker vrinschap ende en mint niemene hertelike sonderlinghe*: in overeenstemming met de leer van Hadewijch, zoals uitvoerig uiteengezet in Brief 17.

42 Kern 1895, p. 542-543. De Bruin 1940 p. 67-68.

Brief van Hadewijch op;⁴³ *heimelijcheit* in de hier bedoelde mystieke zin onder meer in de (mogelijk niet aan Hadewijch toe te schrijven, maar wel hogelijk mystieke) 28e van de *Brieven*.⁴⁴ Wat volgt, leunt zo mogelijk nog dichter bij de brievenverzameling aan:

Ende als ghi daer cont gaen in den hemelschen smaec sonder wederseggen,⁴⁵ dan seggic dat ghi een gheestelec kint sijt ende behoevet te wassene Dan moeti hier weder comen ende wassen in minnen.

De gelijkaardige gedachte lezen we in Hadewijchs derde Brief als volgt:

Ghi sijt noch ionc ende behoeft sere te wassen, ende voeghet vele bat, wildi den wech der minnen gaen, dat ghi aerbeit soeket Ende doer haer eere pijnt, dan ghi haers soudet willen ghevoelen.⁴⁶

De woordencombinatie *sonder wederseggen* vinden we in een vergelijkbare context van hoge mystieke begenadiging in Hadewijchs *Elfde visioen: vercrighen ende anevaerde van Gode al dat hi es sonder wedersegghen*.⁴⁷ Ook de zin *Dan moeti hier weder comen ende wassen in minnen* is helemaal in overeenstemming met de (in religieuze literatuur verder niet zo vaak voorkomende) voorstelling dat een in extase opgenomen mens naar de wereld ‘terugkomt’ of ‘teruggestuurd wordt’ om zich in de minne te vervolmaken.⁴⁸

Vervolgens wordt in de *Boengaert* afstand genomen van de geestelijken omdat ook die tot een liefde of vriendschap aanleiding kunnen geven die ten koste gaat van de minne tot God en tot wat Christus minde. De waarschuwing is niet ‘antiklerikaal’ gemotiveerd, ze past binnen de ook eerder al geformuleerde les dat men zich moet onthouden van bijzondere banden van liefde of vriendschap en zich toeleggen op wat God zelf als voorbeeld heeft getoond: liefde tot armoede en verstotenheid, ziekte, schande, oneer.⁴⁹ Alleen wie deze hoge ascese *sonder quetsinge* blijmoedig kan aanvaarden, mag zichzelf beschouwen als een ‘heilige ziel’ die het lichaam achter zich heeft gelaten.⁵⁰ Dit alles is wel degelijk mystiek: een mystiek van het zuiverste water, die met sommige voorstellingen en uitdrukkingen bij Hadewijch aansluit, zonder, ook hier, duidelijke indicaties over afhankelijkheid in de ene of de andere richting.

---

43 Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 34, r. 39: de enige vindplaats die opduikt bij de betreffende zoekopdracht op de Cd-rom Middelnederlands.

44 Maar wat Hadewijchs brievenverzameling betreft alleen dáár: Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 234.

45 Letterlijk: 'zonder tegenspreken, zonder weigering'; het is voor mij niet duidelijk of die 'niet weigering' aan God of aan de mens moet worden toegeschreven.

46 Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 27, r. 66-69.

47 Dros & Willaert 1996, p. 106-108. Het 'niet tegenspreken' wordt hier in alle duidelijkheid aan God toegeschreven.

48 Vis. 1: *Du moets soete wederkeren ende doen dat ic di bevolen hebbe*; Vis. 8: *kere weder in dine materie ende laet bloeyen dine werke*; Vis. 10: *Mer hier was de nacht al over, ende ic quam weder jammerleke clagende mine ellende* (nadat ze van God vernomen heeft: *Du salt al ute doghen ten inde met dat ic ben*): Dros & Willaert, pp. 54, 90, 100.

49 De Bruin 1940, p. 68.

50 Ik volg in *sonder quetsinghe* de lezing van de *Limburgse sermoenen*, die beter is dan die van de *Boengaert* (*sonderlinghe alle hemelsche*).

3. *Het 39e van de Limburgse sermoenen en de Boengaert van der geesteleker herten*

Het sermoen dat in de Limburgse verzameling opgenomen is onder de titel *Dits dbuec van den boegarde*, het 39e van de bundel, gaat voor wat zijn eerste deel betreft niet op Hadewijchs brief terug, wel op de *Boengaert*-brief, zij het op een vroegere en gaver versie dan die welke aangetroffen wordt in Mazarine 920.⁵¹ Toch loont het de moeite om het sermoen nog eens naast de andere twee teksten te leggen, want ook hier duiken interessante divergenties op.

In vergelijking met de *Boengaert* is het sermoen, logischerwijs, bekortend in het epistolaire gedeelte met de begroeting en de aanmaning tot minnen, uitvoeriger in het eigenlijk allegorische gedeelte. Zo beperkt zich de aanhef tot een begroeting met de ene engel Gabriël en tot een eenvoudig *Ik mane u allen*, zonder verdere aandrang of motivering, waar de *Boengaert hertelike* maant, om de Minne die God is,⁵² als een vriend zijn vriend, en bij de kracht van de Drieuldigheid. Deze weglatingen en enkele verschillen in de formulering (b.v. *godes leven* als aanspreking i.p.v. *vrouwe*) vloeien vanzelfsprekend voort uit de adaptatie van de brief tot een preek. Een drietal verschillen vallen nochtans buiten het patroon van wat aan deze oorzaak, of aan de nu eenmaal nooit weg te cijferen vrijheid van de bewerker kan worden toegeschreven.

(1)

In de opsomming van alles waarvoor de ziel aan God dankbaarheid verschuldigd is, ontbreekt in de *Boengaert*, zoals hierboven al aangestipt, het overwegen van wat God ‘beloofd’ heeft, zoals de Eerste Brief luidt in het Hadewijch-handschrift C (in A en B ontbreekt het zinnetje in de tekst van de kopiist, in A werd het door een veel latere hand in de marge toegevoegd). In de Limburgs sermoen-versie van de *Boengaert* duikt *wat hi u gheloft heft* dan weer wél op. In combinatie met de tekst van handschrift C moet dit impliceren dat de oorspronkelijke versie van de *Boengaert* dit eveneens had. Maar hoe dan te verklaren dat Hadewijch-handschrift A (en B in zijn spoor) precies dit stukje tekst eveneens mist?

(2)

Het sermoen citeert Bernardus’ *Verus amor praemium non requirit* anders dan de *Boengaert*, namelijk als: *Getruwe* (i.p.v. *Ghewareghe*) *minne en ondersprect engen en loen*, en voegt daaraan toe: *want si mint tevergeefs*. Beide wijzigingen zijn ook afwijkingen van de Latijnse voorbeeldtekst en pleiten dus voor de betrouwbaarheid van Mazarine 920 wat de inhoud en de gedachte betreft. De voorstelling van het ‘tevergeefs (puur uit liefde, zonder enige bijbedoeling) minnen’ komt, voorzover men kan nagaan, verder weinig in Middelnederlandse teksten voor. Ze blijkt, althans in de formulering met *tevergeefs*, typisch te zijn voor de laatste (toegevoegde) reeks van de *Limburgse*

---

⁵¹ Scheepsma 2005, p. 127-129.

⁵² Vgl. Br. 1, 12; Br. 7, 1.

sermoenen.⁵³

(3)

In de lijn van het voorafgaande, maar toch zeer merkwaardig, is dat het sermoen ook van Bernardus én van de *Boengaert* afwijkt in de vervanging van *Mintenen als kint sinen vader* door *Minten als die muder har kint*. De gedachte is niet alleen contextueel onverwacht – Bernardus heeft het over de liefde van kinderen voor de *vader* – maar ook zonder méér opmerkelijk: de vergelijking van God met een kind dat bemind moet worden, zou ten hoogste zin hebben binnen het concept van het ‘mystieke moederschap’, zoals we dat vooral bij vrouwelijke mystieken, onder meer bij Hadewijch aantreffen, maar die, voorzover ik zie, aan de *Limburgse sermoenen* verder vreemd is. Helemaal intrigerend wordt het pas wanneer we zien dat de vergelijking *alse moeder haren lieven kinde* wél opduikt in Hadewijchs eerste Brief, maar dan – plausibeler – met betrekking tot de aandrang waarmee de schrijfster haar geadresseerde aanmaant (zoals ook in *Brief 29*).⁵⁴ Ook voor deze niet met de *Boengaert* gedeelde overeenkomst tussen het sermoen en Hadewijch heb ik geen andere verklaring dan dat ze wellicht aan een merkwaardig toeval te wijten is. Er zonder meer van uitgaan dat het sermoen hier van Hadewijch ‘ontleent’, zoals Van Mierlo meende (of op zijn minst suggereerde), blijkt hoe dan ook een wat haastige conclusie: het sermoen gaat immers op de *Boengaert* terug, en die wijkt hier van Hadewijch af.⁵⁵

4. *Het 39e Sermoen en Hadewijch*

In principe valt datgene wat het 39e van de *Sermoenen* aan de *Boengaert* heeft toegevoegd buiten de problematiek van de relatie met de Eerste Brief van Hadewijch. Als we de vraag naar een mogelijk verband tussen Hadewijch en de *Sermoenen* algemener stellen, dan moeten we ook dit toegevoegde deel van het sermoen in de vergelijking meenemen. Ik kan dit tweede deel van de tekst niet beter karakteriseren dan met de woorden van Wybren Scheepsma:

Blijft [de aan de *Boengaert* ontleende] minnetuin een aangename, maar tamelijk onschuldige verblijfplaats, het tweede deel van *Dbuec van den boegaerde* [= 39e sermoen] gaat recht op het doel van het minneleven af [m.n. het bed van het samenzijn met de bruidegom, JR]. ... De auteur spoort zijn toehoorders aan hun best te doen om ook de vereniging met de Bruidegom te bereiken en vervolgens de smart om diens onbereikbaarheid zelf te voelen. Ls. 39 is dus een mystagogische tekst, een inleiding in de mystieke spiritualiteit.⁵⁶

---

53 Zie verder Kern 1895, p. 567 en 572 (geen verdere vindplaatsen via *Middelnederlandsch woordenboek*, onder VERGEVES en *Cd-rom Middelnederlands*). Het laatste voorbeeld staat ook in de ‘oorspronkelijke’ tekst van Beatrijs van Nazareths *Seven manieren van minne* (Faesen 1999, p. 52).

54 Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 242, r. 7-8.

55 Van Mierlo 1947, dl. 1, p. 14.

56 Scheepsma 2005, p. 125-126. Zie ook aldaar voor een samenvatting van de inhoud.

Dat we hier inderdaad met ‘mystieke spiritualiteit’ te maken hebben, komt alweer tot uiting in een aantal raakpunten met Hadewijch. De allegorische jonkvrouwen die de ziel in haar lusttuin begeleiden heten *wisheit*, *onderschedenheit*, *genugde* en *minne*. Wijsheid en Minne zijn ons als gepersonifieerde deugden bij Hadewijch voldoende bekend. Maar ook *onderscededeheit* behoort tot Hadewijchs allegorisch register, als een verwante (of een van de verschijningsvormen) van Redene. In de boomgaardallegorie van het Eerste Visioen staat op een boomblad te lezen: *Ic ben die onderscededeheit. Sonder mi en mach men niet doen.*⁵⁷ In het Twaalfde Visioen is *onderscededeheit* een van de deugden waarvan de namen het kleed van de Bruid sieren.⁵⁸ De parallel is signifikanter dan op het eerste gezicht misschien kan lijken: *onderscedenheit/onderscededeheit* komen in de overige *Limburgse sermoenen* niet voor, met uitzondering van het *Dbuec van den gesteleken winkelre* (LS 43, een sermoen dat evenals LS 39 door de Middelnederlandse compiler 'toegevoegd' is aan de Duitse bronverzameling). In *Dbuec vanden boegaerde* lijkt me *onderscedenheit* te staan voor iets als “praktische redelijkheid, gezond verstand”,⁵⁹ naast en in contrast met de abstractere, etherischer *wisheit*. Evenals *wisheit* beseft *onderscedenheit* dat de ziel nog moet groeien en zich niet te zeer aan *genugte* mag overgeven, maar ze heeft voor haar behoefte aan een zekere mate van *genugde* wél begrip. Vooral *genugte* is dan ook de opvallende nieuwkomer in het gezelschap van de vier hoofse jonkvrouwen. Als allegorische gedaante komt ze in de overige *Limburgse sermoenen* niet voor, evenmin trouwens als (zo lijkt me) in de Middelnederlandse spirituele literatuur in het algemeen – met uitzondering van Hadewijch, zie hieronder – en zelfs in Middelnederlandse allegorische teksten zonder meer.⁶⁰ Ook de typisch mystieke betekenis van deze *genugde* (als het ‘genoegen dat gepaard kan gaan met het ervaren van het éénzijn met de goddelijke geliefde’) verbindt dit sermoen om zo te zeggen uitsluitend met Hadewijch.⁶¹ Deze betekenis én de allegorisering doen zich met name voor in het 25e van Hadewijchs *Liederen* (*Ghenuechte loke wel de oghen / ende plage gherne dies si hevet*: ‘Geneugte zou wel graag de ogen sluiten en verwijlen bij wat ze heeft’), waar bovendien dezelfde narratieve situatie – het ‘wekken’ van Geneugte door andere steeds waakzame zielenkrachten - wordt opgeroepen.⁶²

De ziel die het voorwerp vormt van de hier en daar naar het potsierlijke neigende drukte in het toegevoegde deel van het sermoen (op het einde wordt de ziel ‘onder de voeten gekitteld’ om haar wakker te maken) wordt in de drie bladzijden van de gedrukte editie niet minder dan zeven

57 Dros & Willaert 1996, p. 36.

58 Dros & Willaert 1996, p. 118.

59 Vgl. Lat. *discretio*: onderscheidingsvermogen (m.n. meer bepaald tussen wat goed of kwaad gedaan is).

60 Ik zie slechts één ‘uitzondering’, nl. het 146e van de liederen in het Gruuthuse-handschrift, waar *vrouw Ghenuecht* Melancholie en *Twivel* bestrijdt. Vgl. Lassche 2002, p. 105-106.

61 In de overige *Limburgse sermoenen* b.v. verwijst het woord naar hetzij de te verwerpen ‘aardse genoegens’, hetzij de ‘hemelse gelukzaligheid’ of nog het ‘geen andere geneugten mogen (willen) kennen dan God alleen’ (*Cd-rom Middelnederlands*, zoekopdracht ‘g*en*u*g*e* OF g*en*u*ch*e*’ in het ‘boek’ *Proza*. Alleen in Beatrijs van Nazareth’s *Seven manieren van minnen* (*Limburgs sermoen* 42) treffen we de mystieke betekenis eveneens aan.

62 Fraeters & Willaert 2009, p. 206 e.v.

maal *verwende sile* genoemd. De uitdrukking komt, wat het mystieke proza betreft, voorzover ik zie verder alleen in het Hadewijch-corpus voor, weliswaar in de (wat de authenticiteit betreft niet onproblematische) 28e Brief. In een overigens niet zeer heldere passage, wordt daar gezegd dat God *werct ... met menichfuldegheer gotliker rijcheit in sine verweende ziele, die hi gheleidet hevet in de heimelijcheit sijns vader ende maectse alle verweent*. Dit laatste betekent volgens Van Mierlo dat de ziel van de Godmens in de *heimelijcheit* van de vader *geheel* (=alle) verheerlijkt wordt. *Verweentheit* is in deze 28e Brief dan ook in essentie een eigenschap van God, meer bepaald van de Vader:

Si [de ziel die God mag schouwen] siet hoe god es in siere wijsheit: verweent met naturleker verweentheit (Br. 28, 19-20)

God es eene verweende salicheit (Br. 28, 76-77)

God es met verweentheiden wesende in midden siere glorien (Br. 28, 93-95)

Op andere plaatsen in de Brief wordt gesuggereerd, en ook wel voluit gezegd, dat de menselijke ziel (als kind Gods) aan deze goddelijke *verweentheit* deelachtig kan worden. Maar de voorstelling maakt hoe dan ook deel uit van een (enigszins pantheïserende) hoog-spirituele uiteenzetting over het inkeren van de ziel in God en over Gods uitkeren in de Drievuldigheid en in alle klaarheid, rijkdom enz. waarmee de Personen verder ‘uitvloeiën’. In het sermoen ontbreekt deze context geheel en al: de ziel wordt daar van meet af aan *verwende sile* genoemd, nog voor ze het samenzijn met haar bruidegom heeft mogen smaken en voordat op verzoek van Minne door de jonkvrouwen een *verwent bedde* is vervaardigd waarop dat slapend samenzijn kan plaatsvinden.⁶³ Ook nadát ze wakker gekitteld en tot de realiteit teruggeroepen werd, heet deze ziel nog altijd een *verwende sile*. En op het einde van het sermoen wordt de voorafgaande allegorie een *verwent boegaert* genoemd. Wat bij Hadewijch een theologisch begrip is, verschijnt hier helemaal van die spirituele inhoud ontleidigd, en wat de uitdrukking *verwende sile* betreft mogelijk als niet veel meer dan oogverblinding voor ‘leken’ in de spiritualiteit. De hele toegevoegde allegorie is, zo niet ‘wansmakelijk’ zoals Van Mierlo vond, dan toch in een aantal details op zijn minst inderdaad grotesk en getuigt nergens van vertrouwdheid met een in werkelijkheid ervaren mystiek.

Voorzover de bewaarde teksten ons toelaten daarover een oordeel uit te spreken, zijn de vermelde motieven van de ‘ogen luikende geneugte’ en de *verwende sile* aan Hadewijch ontleend.

---

⁶³ In broeder Geraerts *Sinte Lutgart* komt een passage voor waarin het *lectulus floridus* van het Hooglied wordt uitgewerkt in een allegorie met drie bedden: het eerste voor de gewonden (=penitentie), het tweede voor wie vermoeid is (=strijd), het derde voor het samenzijn met de bruidegom (=contemplatie): Gysseling 1987, p. 75-76 (met dank aan Kees Schepers voor de vingervijzing): *Opt derdde bedde leght sonder w[ae]n / die al verwonnen heft de verwende / ziele di opten brudegom lende*. In broeder Geraerts heiligenlevens komt het woord *verweent* een aantal malen voor, in de niet-mystieke, 'gewone' betekenis 'heerlijk, weelderig' e.d. De uitdrukking *verwende ziele* is eenmalig, nl. in de geciteerde plaats; een specifiek mystieke betekenis heeft ze daar wel niet. Het is niettemin jammer dat zowel het begin als het einde van de allegorie in het handschrift ontbreken. Wellicht waren anders meer raakpunten te zien geweest.

Dit wordt bevestigd door enkele typische zinswendingen die eveneens rechtstreeks aan Hadewijch herinneren. Zo onder meer in wat Wijsheid Geneugte verwijt wanneer ze zich te gemakkelijk tevreden stelt met de eenvoudige genoegens die de boomgaard haar biedt: *dasse te kinsch es dassen hare so ligte genugen late*. Hadewijch in het Eerste Visioen: *Daer wasic te kinsch toe*; in de aanhef van de 24e Brief: *En laet u niet men dan Minne ghenoeghen*. Typisch is ook hier dat de gelijkenis alleen de woordelijke oppervlakte betreft; de strekking is bij Hadewijch in de gegeven contexten in feite tegengesteld: ‘te kinds net voor het *ghebruken*’, ‘niet tevreden met minder dan de Minne’, zonder voorbijgaan aan de *liefdesdienst* die dit in de eerste plaats impliceert. Ook waar in het sermoen aan twee jonkvrouwen opdracht gegeven wordt om *tgestof* te *weren* van het bruidsbed, is het beeld in vergelijking met de jonkvrouw die in Hadewijchs Negende Visioen het stof – begrijp: de vertroebeling door het ondermaanse tijdsverloop⁶⁴ – van koningin Rede wegwuift (*hadde II palmen in hare hande, ... Daermet weretse tghestof van haerre vrouwen*) inhoudloos en in het groteske getrokken: de dames moeten niet alleen *tghestof* maar ook muggen en vliegen van het *verwent bedde* op afstand houden.

Conclusies

Het minste wat men moet concluderen, is dat de drie hier onderzochte teksten een bijzonder intrigerende groep vormen binnen de Middelnederlandse spirituele literatuur van de dertiende eeuw. Het blijkt immers dat van een rechtlijnige filiatie Hadewijch – *Boengaert* – sermoen geen sprake kan zijn. Het sermoen kende en ‘gebruikte’ niet alleen de *Boengaert*-brief, maar knoopt met enkele voorstellingen ook rechtstreeks bij het Hadewijchcorpus aan. Voorzover ik zie, is dit een niet eerder opgemerkt, maar op zich ook weer niet opzienbarend gegeven, daar ook op andere plaatsen blijkt dat de *Limburgse sermoenen* van tekstgedeelten uit Hadewijch gebruik hebben gemaakt, of aan teksten hebben ontleend waaraan ook Hadewijch schatplichtig was.⁶⁵ De personificatie *Genugte* en de narratieve contextualisering ervan lijken me in het 39e sermoen moeilijk anders dan als afhankelijkheid van Hadewijch verklaard te kunnen worden. In tegenstelling tot de overige parallellismen gaat het hier dan wel om niet meer dan *tekstuele* overeenkomsten, die niet echt op een affiniteit in de mystieke leer of sensibiliteit wijzen, maar op een vrij oppervlakkige bekendheid met thema’s en motieven, die de auteur dan in een eigen, door het Hooglied geïnspireerde *lectulus*-allegorie integreert. Het geheel oogt, binnen de context van de contemporaine mystieke literatuur, op zijn minst wat naïef, op het ridicule af: de schrijver of schrijfster heeft zich door het narratieve gegeven tot voorstellingen laten verleiden, die van de spirituele materie veeleer afleiden dan dat ze

---

⁶⁴ Zie voor de interpretatie van dit deel van het visioen: Fraeters 1996, p. 40.

⁶⁵ Zie vooral Scheepsmas 2005, pp. 105, 138-143, 152-154, 247-252 en de daar vermelde literatuur.

tot een beter begrip ervan bijdragen. Wat dan weer de vraag oproept wie in de dertiende eeuw zo dicht bij de teksten van Hadewijch heeft kunnen staan en tegelijk zo ver van haar af wat de kern en de geest van haar spiritualiteit betreft.

Met de *Boengaert* liggen de zaken wellicht nog moeilijker. De woordelijke overeenkomsten met Hadewijchs Eerste Brief werden, in aansluiting bij Van Mierlo, tot nog toe meestal als ontleningen aan Hadewijch uitgelegd.⁶⁶ Wybren Scheepsma en vroeger ook (zij het op minder diepgaande wijze) ikzelf hebben bij deze opvatting vraagtekens geplaatst.⁶⁷ Als alternatief stelde ik voor in overweging te nemen dat Hadewijch de auteur was van de oorspronkelijke *Boengaert*-brief. Scheepsma houdt die ‘verloren gegane brief’ liever anoniem, maar schrijft hem wél toe aan een mystieke kring waarmee zowel Hadewijch als de auteur van het 39e van de *Limburgse sermoenen* in contact stonden. Dit moet – als ik Scheepsma goed begrijp – impliceren dat niet de *Boengaert* van Hadewijch, maar Hadewijch van de oorspronkelijke *Boengaert* afhankelijk zou zijn. De bevindingen hierboven ondersteunen alvast het eerste deel van deze stellingname. Meer dan men tot nog toe heeft opgemerkt, vertoont de *Boengaert* een interne coherentie, waarbinnen de ‘overeenkomsten’ met Hadewijch een logische eigen plaats hebben. Vaak kan men ze bovendien relateren aan parallellen in de Latijnse religieuze literatuur, waarvan de auteur van de *Boengaert* blijkbaar een stevige kennis had. De gedeelde zinswendingen in Hadewijchs eerste Brief blijken anderzijds niet altijd in die mate logisch in hún context geïntegreerd dat over hun authenticiteit geen twijfel zou kunnen bestaan.

Maar in ten minste één geval oogt inbreng vanuit de eerste brief waarschijnlijk. Waar de *Boengaert* de geadresseerde *alse vrient sinen lieven vrient* aanmaant de ogen van haar hart voor God te openen, maakt bij Hadewijch de uitdrukking deel uit van een drievoudige vergelijking die ook elders in de literatuur kan worden getraceerd en waar zij dus mogelijk rechtstreeks bij aanknoopt. Maar overduidelijk is dat niet, veel is het allerminst. Het besluit lijkt me om zo te zeggen onontkoombaar dat de klassieke voorstelling van een ‘filiatie’ in verticale lijn, waarbij de ene tekst uitsluitend van de andere ‘afhankelijk’ zou zijn, hier niet van toepassing is, maar dat we veeleer met horizontale relaties te maken hebben, waarbij auteurs en teksten zich zo dicht bij elkaar bevinden dat ze open staan voor interferenties in de aard van al dan niet geautoriseerde interpolaties en correcties, van reminiscenties uit gesproken discours of uit nog niet definitief geredigeerde teksten, gebruik van identieke of gelijkaardige bronnen en andere vormen van nabij intellectueel contact. Een dergelijke situatie van ‘teksten in fusie’ zou men zich idealiter het best binnen de persoon en het oeuvre van één enkele auteur kunnen voorstellen. Ik zou dan ook Hadewijch als auteur van de oorspronkelijke *Boengaert*-brief nog altijd niet uitsluiten. Met zijn wat

---

66 Scheepsma 2005, p. 130.

67 Reynaert 1975 p. 239-246; Scheepsma 2005, p. 252.

op de vlakte blijvende, maar wellicht bij de smaak van de tijd aansluitende allegorie, waarin met nadruk vooral zedelijke deugden worden aangekaart, zou de *Boengaert* bijvoorbeeld een ‘eerste brief’ kunnen zijn, waarmee een voorzichtig opererende mystieke leermeesteres een correspondentie opent. Maar Scheepsma’s voorstelling is even valabel. Ook binnen een informeel en/of privé communicerende kring kan men zich de hierboven gesuggereerde wederzijdse interferenties goed voorstellen. Hadewijch kan, zoals Scheepsma het voorstelt, met de kring waarop de *Boengaert* teruggaat, contact hebben gehad, of – wat Scheepsma wellicht bedoelt en waar ik als denkbeeld de voorkeur aan zou geven – daarvan deel hebben uitgemaakt.

Bibliografie

- Axters 1950: S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Dl. 1. *De vroomheid tot rond het jaar 1300*. Antwerpen, 1950.
- Bromberg 1965: R.L.J. Bromberg (ed.), *Het boek der Bijzondere Genade van Mechthild van Hackeborn*. Zwolle, 1965.
- Callerot e.a. 1993: F. Callerot e.a. (ed.), *Bernard de Clairvaux. L'amour de Dieu*. Sources Chrétiennes 393. Paris, 1993, p. 58-164.
- CD-rom Middel Nederlands: *CD-rom Middel Nederlands*. Samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in samenwerking met AND Publishing Technology bv. Den Haag, 1998.
- De Bruin 1940: C.C. De Bruin (ed.), *Middel Nederlands geestelijke proza*. Zutphen, 1940.
- Dros & Willaert 1996: Hadewijch, *Visioenen*. Vertaald door Imme Dros. Met een inleiding en een teksteditie door Frank Willaert. Amsterdam, 1996.
- Faesen 1999: Beatrijs van Nazareth, *Seven manieren van minne*. Middelnederlandse tekst met een inleiding en hertaling door Rob Faesen S.J. Kapellen, 1999.
- Fraeters 1996: V. Fraeters, 'Zwart. Over het negende visioen van Hadewijch', in: K. Poerteman, W. Verbeke & F. Willaert, *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. Leuven, 1996, p. 31-46.
- Fraeters & Willaert 2009: V. Fraeters en F. Willaert (eds.), *Hadewijch. Lieder*. Groningen, 2009.
- Gysseling 1987: M. Gysseling (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. II, 6: *Sinte Lutgart Sinte Kerstine Nederrijns Moraalboek*. Leiden, 1987.
- Hain 1831: L. Hain, *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD*. Dl. 2, Stuttgart – Parijs, 1831.
- Hart 1980: C. Hart, *Hadewijch. The Complete Works*. Ramsey (N.J.), 1980.
- Kern 1895: J.H. Kern (ed.), *De Limburgsche sermoenen*. Leiden, 1895.
- Lassche 2002: K. Lassche, *Die weghe der conste. Verkenningen in en rond de eerste allegorie van het Gruuthuse-handschrift*. Ommen, 2002.
- Reynaert 1975: J. Reynaert, 'Attributieproblemen in verband met de *Brieven van Hadewijch*', *Ons Geestelijk Erf* 49 (1975), p. 226-247.
- Reynaert 1981: J. Reynaert, *De beeldspraak van Hadewijch*. Tiel -Bussum, 1981.
- Reynaert 1991: J. Reynaert, 'Het mystieke "licht" en Hadewijchs Eerste Brief', *Ons Geestelijk erf* 65 (1991), p. 3-12.
- Ruh 1993: K. Ruh, *Geschichte der abendländischen Mystik*. Bd. 2. *Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München, 1993.

Scheepsma 2005: W. Scheepsma, *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam, 2005.

J.B. Schneyer z.j., *Repertorium der lateinischen sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150-1350 (Autoren: L-P)* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und der Theologie des Mittelalters, Bd. 43, Heft 4), Münster (z.j.).

Van Beek 2009: L. van Beek, *Leken trekken tot Gods woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*. Hilversum, 2009.

Van Bladel & Spaapen 1954: F. Van Bladel & B. Spaapen (ed.), *Hadewijch. Brieven. Oorspronkelijke tekst en Nieuw-Nederlandse overzetting*. Tiel – Den Haag, 1954.

Van Mierlo 1924: J. Van Mierlo (ed.), *De visioenen van Hadewijch*. Dl. 1. *Tekst en commentaar*. Leuven – Gent – Mechelen, 1924.

Van Mierlo 1925: J. Van Mierlo, *De visioenen van Hadewijch*. Dl. 2. *Inleiding*. Leuven – Gent – Mechelen, 1925.

Van Mierlo 1947: J. Van Mierlo (ed.), *Hadewijch. Brieven*. Dl. 1. *Tekst en commentaar*. Dl. 2. *Inleiding*. Antwerpen [etc.], 1947.

Verwijs & Verdam 1885 e.v.: E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, voltooid door F.A. Stoett, 's-Gravenhage, 1885-1941 (11 dln).

Summary

The 39th of the *Limburg sermons*, the *Boengaert van der geesteleker herten* and Hadewijch's *Letters*

The first of Hadewijch's *Letters* shows a number of striking similarities (some being literal correspondences) with the 39th of the *Limburg sermons* and an anonymous letter preserved in MS. Paris, Bibliothèque Mazarine, 920, which also contains two letters from the accepted Hadewijch corpus. Both the sermon and the anonymous letter, which date from the 13th century and may be contemporaneous with Hadewijch's lifetime, have up to now been considered as having been influenced or inspired by Hadewijch's first Letter. In this article we submit the three texts concerned to a thorough examination as to their internal consistency and to what their mutual correspondences could reveal about dependence or priority. No clear picture emerges from this investigation. By and large it would tend to confirm Scheepsma's suggestion (*The Limburg sermons*, Leiden, 2008) that the overlaps between Hadewijch and the *Limburg sermons* as a whole must be considered not so much as (in my own words, JR) being due to ('vertical') influence from one authority on imitating recipients, but rather as ('horizontal', multilateral) interferences within a circle of related and interacting authors or not yet finally edited texts.

Adres van de auteur: Universiteit Gent, Vakgroep Letterkunde, Blandijnberg 2, 9000 Gent.